

**ERZURUM'DA HAT GELENEĞİ VE HATTAT TAHTACIZADE
MUSTAFA FEHİM EFENDİ***

Bilal SEZER

Doç.Dr., Uşak Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi
Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü
sezerbilal@gmail.com

Pelin Güleda KARADENİZ

Öğr.Gör., Iğdır Üniversitesi Meslek Yüksekokulu
pelin_okcu@hotmail.com

Öz

Tarihin ilk dönemlerinden beri yerleşme bölgesi olan Erzurum'da hat sanatı, şehrin İslam kültürüyle tanıştığı yıllara kadar gider. Köklü bir yazı ocağına sahip Erzurum'un yetiştirdiği hattatların en meşhûru, Tahtacızáde Hafız Mustafa Fehim Efendi'dir. Kendisi gibi bir çok hattat yetiştiren Mustafa Fehim Efendi'nin eserlerinin çoğu Rus istilâsında yitirilmiştir. Hat sanatının Erzurum kolunda mühim bir yeri işgal eden Mustafa Fehim Efendi 1891 yılında vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Hattat, Mustafa Fehim Efendi, Hat levhası, Talebe.

Line Tradition in Erzurum and Calligrapher Tahtacızáde Mustafa Fehim Efendi

Abstract

Calligraphy in Erzurum ,which is a settling area, goes back to the years when the city met the Islamic culture since the early history of the region. The most famous calligrapher of Erzurum is Tahtacızáde Hafız Mustafa Effendi. Most of the works of Tahtacızáde Fahim Hafız Mustafa Efendi, who raised many calligraphy himself, were lost in Russian invasion

* Bu makale, 1-3/11/2013 tarihinde Amasya'da yapılan "Osmanlıdan Günümüze Kur'an ve Hüsn-i Hat Sempozyumu"nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

of the region. Mustafa Fehim Efendi, who has an important place in calligraphy in Erzurum, died in 1891.

Keywords: Erzurum, Calligraphers, Mustafa Fehim Efendi, Calligraphy Panel, Student.

Giriş

İnsanoğlunun en önemli buluşlarından biri yazının icâdıdır. İnsanın karşılaştığı zorluklar ve hissettiği ihtiyaçlar karşısında icât ettiği yazı, düşüncesini ve iç dünyasını dışa yansıtmada kullandığı temel araçlardan biri olmuştur. İslâmiyet'in zuhûrundan sonra, yeni dinin teşvikiyle yazıda önemli gelişmeler olmuştur. Yazı ilk dönemlerde daha çok fonksiyonel bir durumda iken, daha sonraki dönemlerde sanatsal bir çehreye bürünmüştür. Zira ilk aşamada sadece yazışma, haberleşme ve özellikle Kur'ân-ı Kerim'in çoğaltılması için kullanılırken, sonraki aşamalarda felsefi bir alt yapıya dayalı olarak, estetik görünümlere sahip, sanatsal bir zeminde seyretmiştir (Bakırcı-Çöğenli, 2013: 1). Emevî devrinden sonra büyük bir gelişme devresine giren yazı sanatı, nihayet Osmanlılar devrinde zirveye ulaşmıştır.

Erzurum'da Hat Sanatı

Tarihin ilk dönemlerinden beri Erzurum'un bir yerleşme bölgesi olduğu bilinmektedir. Tarihi boyunca göç ve istila yolları üzerinde bulunduğundan, pek çok savaflara sahne olmuş çeşitli kavim ve milletlere ev sahipliği yapmıştır. Selçuklu dönemi Türk-İslam kültürü ve Türklerin göçebelik dönemi kültürü ve İran kültürü en önemlileridir. Ancak günümüz Erzurum kültürü büyük ölçüde Osmanlı dönemini yansıtır. Kent, tarihi boyunca bir geçit ve ticaret merkezi olmasından dolayı Orta Asya, Azerbaycan, Kafkasya ve İran kültürlerinden etkilenmiştir (Küçük- Ünal, 1997: 321-324).

Erzurum'da hat sanatının, bu şehrin İslam kültürüyle tanıştığı ilk yıllara kadar gittiğini söyleyebiliriz. Şehirdeki farklı devirlere ait mimari eserler üzerinde kendini gösteren hat sanatının bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Bu durum yazılı kaynaklarda da kendini göstermektedir. Erzurum'un ticaret, kültür, ilim ve medeniyetinden bahseden Evliya Çelebi, burada ilim ve irfan sahibi hattat Ömer Çelebi diye birinin meşhur

olduğundan bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 2006: 179). Yine Süleyman Sadettin Efendi meşhur eseri Tuhfe-i Hattâtîn (Mustakimzade Süleyman Sa'deddin, 1928: 191-223-506-306-352)'de Erzurumlu hattatlardan övgüyle bahsetmektedir. Yine bu konuda arşiv belgeleri az da olsa bize önemli ipuçları vermektedir. 1160/1747 yılına ait bir vesikada Erzurum sancağında başkâtip hattat Osman oğlu Mehmet adında birinden bahsetmektedir. Diğer taraftan Erzurum defterdarlığı yapmış olan Cafer Efendi'nin kaleme aldığı yazıları ve yazdığı Kur'ân-ı Kerim de bunun için güçlü delillerden biridir. Yine erken dönemlerde Erzurum'da Yoncalık mahallesinden alay hazinedarı Abdullah Efendizâde İbrahim Bey'in hattatlığı ile meşhur olduğu görülmektedir. Erzurum'da "hattat" lakabıyla anılan, tanınan veya meşhur olan kişilerin varlığı 1160/1804 tarihine kadar inmektedir (Bakırcı-Çöğenli, 2013: 8) Ahmet Hamdi Tanpınar eserinde (Tanpınar 2001: 53) Erzurum'da köklü bir yazı ocağından bahsederek bazı hattatların isimlerini verir. 19. yüzyılın başlarından itibaren Erzurum'da verilen hat icazetlerinin ortaya çıkması da, şehirde bu geleneğin yıllardan beri sürdürülmekte olduğunu göstermiştir. Erzurum'da verilen icazetnamelere imza koyan veya tasdik eden hattatların içerisinde en meşhur sima Tahtacızâde Hacı Mustafa Fehim Efendi'dir.

Hacı Mustafa Fehim Efendi

Tahtacızâde Hacı Mustafa Fehim Efendi Kemhan mahallesinden tahtacı esnafından Derviş Ağa adında bir zatın oğludur. Doğum tarihi bilinmemektedir. Salahiye Medreselerinde Hacı Salih Şükrü Efendi'den okudu ve ondan icâzet aldı. Hocasının ölümünden sonra da aynı medreseye müderris oldu ve kırk yıla yakın ders okuttu. Son zamanlarında Kesik Minare adı verilmiş olan medresenin yanındaki mescitte, yine kırk sene hatimle sabah namazı ve terâvih namazı kıldırmıştır. Pek çok talebe yetiştirmiştir. Ayrıca Gümrük Camii'nde vâiz idi. Ömer Fazıl Cemâleddin Efendi¹'nin vefatından sonra Erzurum müftülüğüne getirilmek istendiyse de seçimde rey alamaması yüzünden kaybetti. Hayatının son zamanlarında tefsir yazmaya başlamışsa da bitirememiştir. 1309/1891 yılında Kemhan Camii'ne bitişik

¹ Ömer Fazıl Efendi için bkz. Mehmet Nusret Som, Tarihçe-i Erzurum (Yay. Haz. Ahmet Fidan), İstanbul 2005, s.141.

konağında vefat etti. Müderrisliğinde bulunduğu Salihîye Medresesi çevirmesinde Ketencizade²'nin yanına defnedildi (İnal, 1970: 797; Som, 2005: 147; Server, 1946: 212-217).

Mustafa Fehim Efendi'nin bu gün mevcut olmayan mezar taşı, damadı eski Erzurum meb'ûsu Ödüklüzâde Müftü Hacı Lütfullah Efendi tarafından yazılmış olup, mezar kitâbesi şöyledir:

Hüve'l-Hayyü'l- Bâkî
Hâzâ Kabru'l- Merhûmi'l- mağfûr
el- Hacci'l- Hâfız Mustafa
Fehîmi'l- Müderris bi'l- Medreseti's- Sâlihiyye el- Ârif
Bi Tahtacızâde li Ruhi'l- Fâtîha
Sene 1311
17 Saferü'l- Hayr (Server, 1946: 217)

Hocası ve Hat Silsilesi

Mustafa Fehim Efendi'nin hat sanatındaki hocası Eskicizade Muhammet Avni Efendi'dir (Server, 1946: 216). Eskicizâde'nin hocası Erzurum'da verilen hat icazetnamelerinde Seyyid Ebu Bekir Hamid Efendi olarak geçmektedir. Hayat hikâyeleri ve eserleri hakkında malumatımız yoktur. Mustafa Fehim Efendi'nin Hz. Osman'a kadar uzanan silsilesi şöyledir: 1- Mustafa Fehim Efendi 2- Muhammed Avni Efendi 3- Ebu Bekir Hamid Efendi 4- Muhammed Teymur el-Kemâlî Efendi 5- Feyzullah Münirî Efendi 6- Mustafa Efendi 7- Muhammed Efendi 8- İbrahim Efendi 9- Koca İsmail Efendi 10- Derviş Ali 11- Halid-i Erzurûmî 12- Muhammed Efendi 13- Mustafa Dede 14- Şeyh Hamdullah 15- Hayreddin Mar'aşî 16- Abdullah Sayrafî 17- Yakût el- Musta'simî 18- İbnü'l- Bevvâb 19- İbn Mukle 20- Hasan el-Basrî 21- Hz. Ali 22- Hz. Osman (Bakırcı-Çöğenli, 2013: 12).

İcazetnamelerdeki silsilenin 10. sırasındaki Derviş Ali³ (ö.1673) ve sonrası bilinen isimler olup, hat kaynaklarında isimleri geçmektedir. Koca İsmail Efendi'den Mustafa Fehim Efendi'ye kadarki isimler silsilenin

² Ketencizade için bkz. Naci Elmalı, Erzurumlu Ketencizade Mehmet Rüştü Efendi, Ankara tarihsiz.

³ Derviş Ali için bkz. Mustakimzâde, a.g.e. s.336.

Erzurum koludur. Derviş Ali'den ayrılıp gelen bu hat silsilesi bazı kollara ayrılmak suretiyle değişiklikler arz etmektedir.

Talebeleri

- 1- Muhammed Asım Efendi: Asım Efendi Mustafa Fehim Efendi'nin kayını ve talebesidir. Hayatı hakkında bilgimiz yoktur. 1320/1904 tarihinde vefat etmiştir (İnal, 1970: 217; Server, 1946: 212.). 1297/1879 tarihinde yazdığı Kur'ân-ı Kerim Erzurum İl Halk Kütüphanesi'ndedir. Bu Kur'ân'ın ketebesini hatt-ı icâze ile yazmış ve “*min telâmîzi el-Hâc Hâfız Mustafa Fehimi'l- Erzurûmî*” diyerek Mustafa Fehim Efendi'nin talebesi olduğunu belirtmiştir. (Foto.1-2). Asım Efendi'nin başka yazılarla iştilig edip etmediğini bilmiyoruz, fakat nesih yazısı gayet işlek ve kemâle ermiştir.
- 2- Muhammed Nâzım Efendi: Attârzâde Hafız Muhammed Nâzım Efendi Mustafa Fehim Efendi'nin talebelerinden olup hayatı hakkında bilgimiz yoktur. 1289/ 1872 tarihli yazmış olduğu Kur'ân-ı Kerim özel bir koleksiyonda (Vedat Tokatlı koleksiyonu) bulunmaktadır. Ketebesinde “*min telâmîzi el-Hâc Hâfız Mustafa Fehimi'l- Erzurûmî*” diyerek talebesi olduğunu belirtmiştir (Güleda Okcu, 2011: 37). Nâzım Efendi'nin yazısı vasattır. (Foto.3-4).
- 3- Muhammed Ârif Efendi: Hayatı hakkında malumata sahip olmadığımız Arif Efendi 1262/1846 tarihinde Mustafa Fehim Efendi'den icazet almıştır (Bakırcı-Çöğenli, 2013: 12). İcâzet yazısı hareketli ve işlektir. (Foto.5)
- 4- Hüseyin el-Fennî: Fenni Efendi'nin Mustafa Fehim Efendi'den 1275/1859 tarihli icazetnamesi mevcuttur (Bakırcı-Çöğenli, 2013: 13). (Foto.6).
- 5- Muhammed Rüşdî Efendi: Mustafa Fehim Efendi'nin talebelerinden olan Rüşdî Efendi 1278/1861 tarihinde icazet almıştır (Bakırcı-Çöğenli, 2013: 14) (Foto.7).
- 6- Ahmed Raşid Şevki Efendi: Mustafa Fehim Efendi'nin büyük oğlu olan Ahmed Şevki Efendi 1283/ 1866 tarihinde babasından icazet almıştır (Bakırcı-Çöğenli, 2013: 14) (Foto.8). Babasından 19 gün

sonra vefat etmiş ve babasının yanına defnedilmiştir (Server, 1946: 217)

Mustafa Fehim Efendi'nin tespit edilebilen talebeleri bunlar olup ayrıca Erzurum'da verilen birçok icazeti tasdik etmiştir. Talebelerinin nesih yazı dışında başka bir yazı ile iştiğal edip etmedikleri bilinmiyor.

Sanatı

Tahtacızâde Mustafa Fehim Efendi'nin hattatlığı için Mehmet Nusret Som eserinde “İlimde yed-i tûlâ sahibi oluşu gibi hatt-ı nesih ve talikte de asrın Hafız Osman'ı ve Yesâri'si idi. Birçok Kur'an yazmıştır. Celi hatla yazdığı elvah-ı mübâreke memleketin ekseri hanelerinde berây-ı teberrük duvarlara talik olunurdu. Tabiat olarak halim ve mütevâzi bir zat idi. Ömrü boyunca kimseyi rencide etmemiştir” demektedir (Som, 2005: 147) Asrının Hafız Osman'ı ve Yesâri'si ifadeleri biraz abartılı olsa da iyi bir hattat olduğu yazılarından âşikardır.

Çifte Minareli Medrese'nin giriş kapısı üzerinde celi yazıyla yazdığı “vemâ tevîkî” âyeti asılıymış vaktiyle. Yazdığı Kur'ân-ı Kerimler, hilyeler ve kıt'alar devrinde pek rağbet görmüştür. Yazdığı eserlerinin altına daha çok “Ketebehu Hafız Mustafa Fehîmü'l- Erzurûmî” imzasını atmıştır. Kaynaklarda kendini tatmin etmeyen yazılarına imza koymadığı kayıtlıdır (Server, 1946: 216).

Mustafa Fehim Efendi'nin birçok eseri Rus istilasında harap olmuştur. Torunlarının aktardığı bilgiye göre Bayezid Mebusu Süleyman Sudî Efendi'nin evinde saklı olan yazıları Birinci Dünya Savaşından sonra Ermenilerin eline geçtiğinin sanıldığını belirtmektedir (İnal, 1970: 797) Ancak Erzurum'un eski evlerinde nadiren eserleri çıkabilmektedir. Hatice Somunoğlu'nun evinde iki eserine rastladık. Biri hilye-i şerif, diğeri celi sülüs ile bir beyittir (Foto.9- 10). Hilyede, “*innellâhe alâ külli şey'in kadir*” ibâresindeki “*alâ*” kelimesini celi olarak çarkifelek şeklinde yazarak bir kompozisyon oluşturmuş, hilyenin diğer metinlerini daire satırlar halinde nesih yazı ile yazmıştır. Hilyenin süslemeleri gayet basittir.

Celi ile yazdığı beyit ise şöyledir;

“ Ne kahrı dest-i a’ dâdan ne Lütfi âşinâdan bil

Umûrun hakka tefvîz et cenâb-ı kibriyâdan bil”

Mustafa Fehim Efendi’nin talik yazısını görmedik, nesih yazısı celiye göre daha ileri bir seviyededir. Celi yazılarını Mahmud Celâleddin⁴ tarzında yazmıştır. (Foto. 10-11) Mustafa Fehim Efendi’nin başka bir hilyesi İstanbul’da özel bir koleksiyondadır (Foto.12). Hilye muhakkak, sülüs ve nesih yazılarıyla yazılmıştır. Erzurum’da Cennetîde Abdullah Efendi Kütüphanesi kataloğunda Mustafa Fehim Efendi’nin rik’a yazısına ve mührüne rastlanmıştır (Bakırcı-Çöğenli, 2013: 9) Mührünün üstünde talikle *“Haftız Mustafa Fehim 1274”* yazmaktadır. (Foto.13)

Sonuç olarak, Erzurum’da kayıt altına alınmamış ve yıllarca devam etmiş bir hat ocağı mevcuttur. Bu ocakta nice hattatlar yetişmiş olup bunların en meşhuru Tahtacızâde olarak bilinen Mustafa Fehim Efendi’dir. Hattatlığı hakkında mübalağalı övgüler bulunsa da, özellikle nesih yazıda iyi bir hattat olduğu yazılarından anlaşılmaktadır. Talebelerinden Muhammed Âsım Efendi ile Muhammed Ârif Efendi’nin hattatlığı diğerlerine göre daha ileri seviyededir.

⁴ Mahmud Celâleddin için bkz. Mahmut Kemal İnal, 1970: 187; Ali Alparslan, Osmanlı Hat Sanatı Tarihi, İstanbul 1999, 129.

Kaynakça

- Alparslan, A. (1999). Osmanlı Hat Sanatı Tarihi, İstanbul.
- Bakırcı, S.- Çöğenli, S.(2013). Erzurum’da Hat İcazeti Geleneği, Erzurum.
- Evliya Çelebi (2006). Seyehatname (kısaltılmış versiyon), İstanbul.
- Elmalı, N.(1970). Erzurumlu Ketencizade Mehmet Rüştü Efendi, Ankara (tarihsiz).
- İnal, M.K. (1970). Son Hattatlar, İstanbul.
- Küçük, C. – Ünal, R.H. (1997). “Erzurum”, DİA, İstanbul, XI, 321-324
- Okcu, P. G.(2011). Geçmişten Günümüze Erzurumlu Hattatlar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- Sa’deddin Mustakimzade Süleyman (1928). Tuhfe-i Hattâtîn, İstanbul.
- Server, C. (1946). “Erzurum Hattatları ve Tahtacızade” Erzurum Halkevi Kültür Dergisi, S.11, Erzurum.
- Som, Mehmet Nusret (2005). Tarihçe-i Erzurum, İstanbul.
- Tanpınar, A. H.(2001). Beş Şehir, MEB. Yay. Ankara.

Foto. 1: Muhammed Asım Efendi'nin yazdığı Kur'an'ın serlevhası.

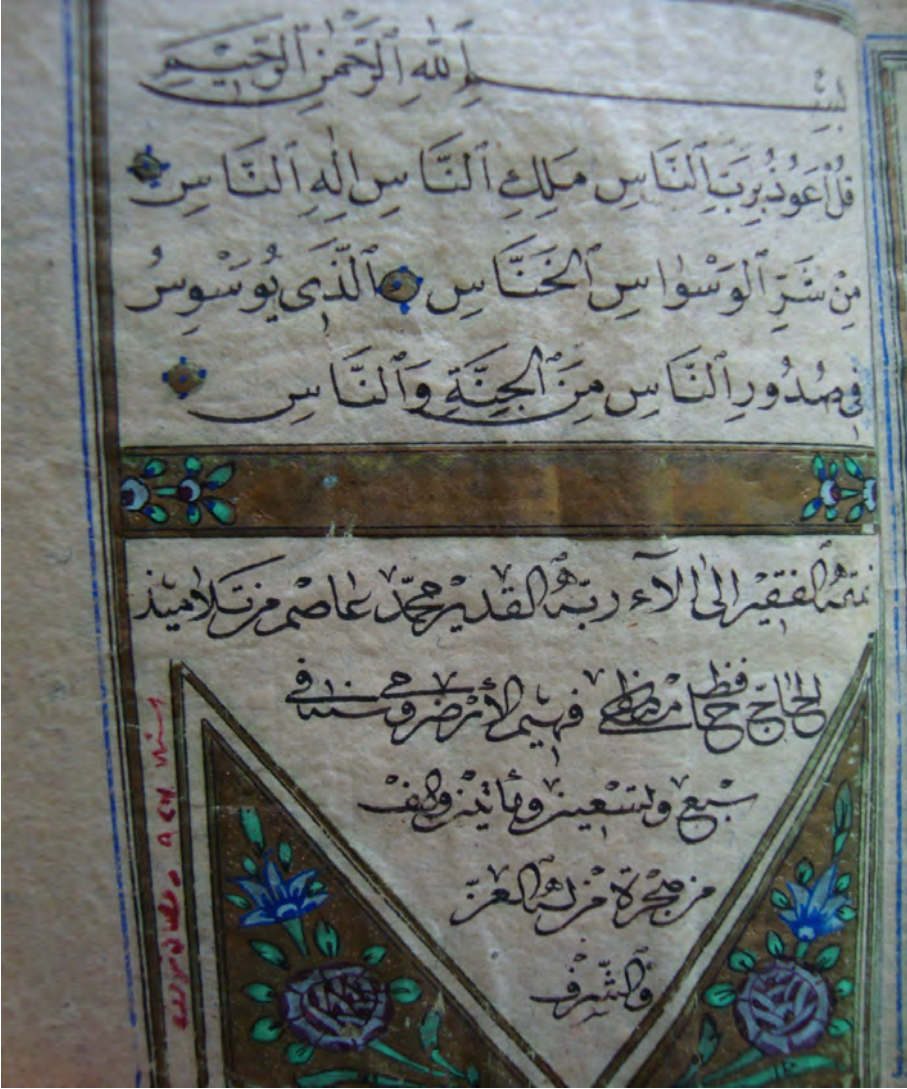

Foto. 2: Muhammed Asım Efendi'nin yazdığı Kur'an'ın ketebe sayfası.

Foto. 3: Muhammed Nazım Efendi'nin yazdığı Kur'an'ın serlevhası.

Foto. 4: Muhammed Nazım Efendi'nin yazdığı Kur'an'ın ketebe sayfası.

Foto. 5: Muhammed Arif Efendi'nin icazetinin birinci sayfası.

Foto. 6: Hüseyin Fennî Efendi'nin icazetinin birinci sayfası.

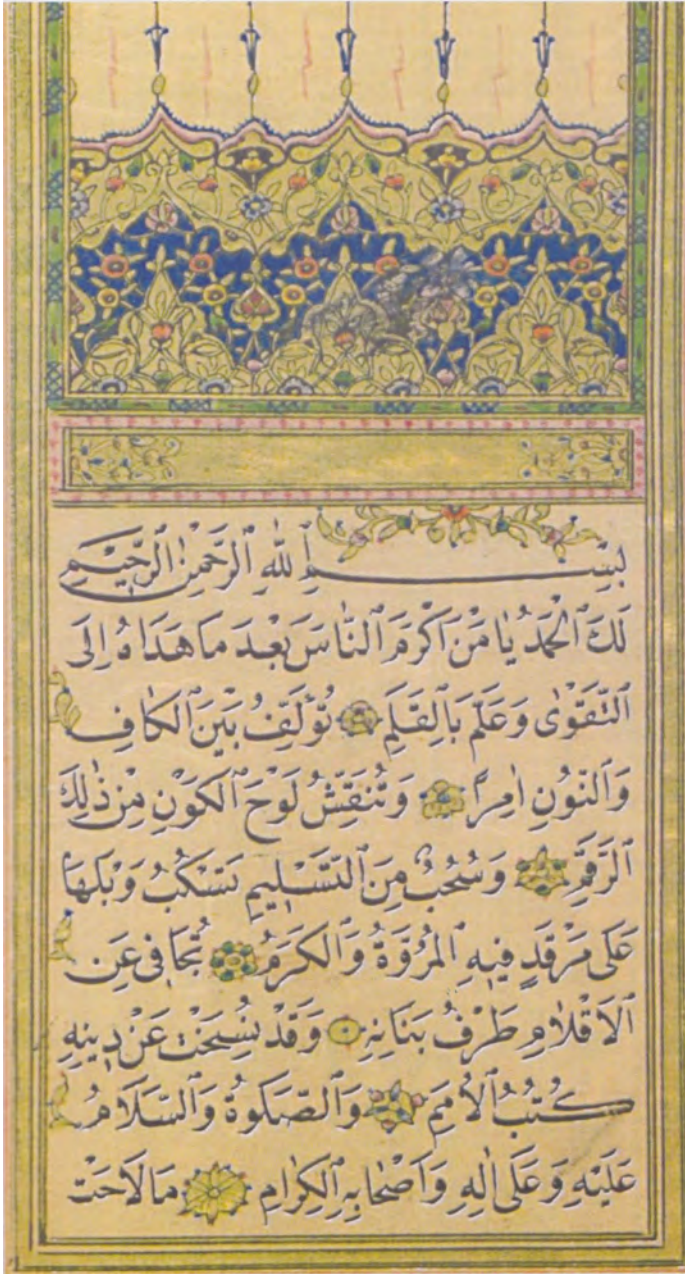

Foto. 7: Muhammed Rüşdi Efendi'nin icazetinin birinci sayfası.

Foto. 8: Ahmed Raşid Şevki Efendi'nin icazetinin birinci sayfası.

Foto. 9: Mustafa Fehim Efendi'nin Hatice Somunoğlu koleksiyonundaki hilyesi.

Foto. 10: Mustafa Fehim Efendi'nin Hatice Somunoğlu koleksiyonundaki celi yazısı.

Foto. 11: Mustafa Fehim Efendi'nin celi yazısı (Son Hattatlar, s.798).

Foto. 12: Mustafa Fehim Efendi'nin özel bir koleksiyondaki hilyesi.

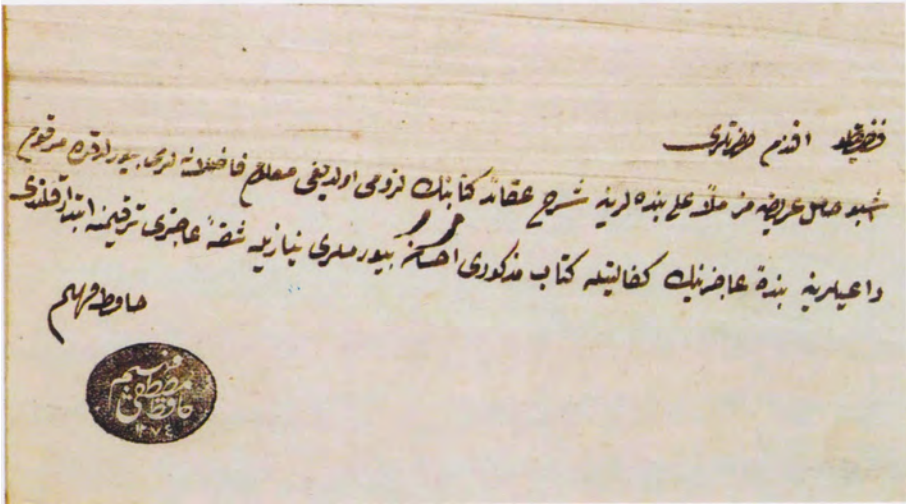

Foto. 13: Mustafa Fehim Efendi'nin rik'a yazısı ve mührü (Hasan Çelebi'ye Armağan, s.9).